

ELŐSZÓ

Régi helyneveink a magyarság történetének fontos forrásai. Különösen kiemelkedő szerepük a honfoglalást követő évszázadok nyelvészeti és történettudományi vizsgálatában van. A szórványemlékekben található nevek első szövegemlékünk megjelenéséig, a 12. század végéig egyedüli közvetlen, írott forrásai a magyar nyelv történetének. Korai szövegeink kis száma és rövid terjedelme miatt azonban a neveknek egészen a 15. század közepéig kitüntetett szerepük van a magyar helyesírás- és hangtörténet, a szókincstörténet, valamint az alak- és szintagmatörténet kutatásának bizonyos területein. A szórványok helynévi adatai — jól lokalizálható voltak és joggal föltehető beszélt nyelvi használatuk miatt — a korabeli nyelvjárás-történeti vizsgálatoknak is fontos forrásai. A történettudomány sem tudja nélkülözni — főleg a korai időszakok vonatkozásában — a helynevek tanúvallomását: elsősorban a népesség- és a településtörténet kutatói építenek e forrásanyagra.

A helynevek történeti forrásértékére már mintegy kétszáz évvel ezelőtt felfigyelt a magyar tudományosság, s a 19. század közepétől e tárgykörben egyre több publikáció jelent meg. A forrásanyag közzétételében kezdetben inkább a történészek jeleskedtek, ám a 20. század elején Szamota István és Zolnai Gyula érdeméből napvilágot látott a *Magyar oklevél-szótár* (Budapest, 1902–1906), amely a *Magyar nyelvtörténeti szótár* pótlékeként készült el mint a „Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye”. A szótár több tízezernyi adata jól reprezentálja a régi magyar nyelv közszóállományát, ám a tulajdonnevek (a keresztnéveket nem számítva) nem kerültek bele a munkába. Kivételt azok a helynevek jelentenek csupán, amelyeket közszói elemük révén emeltek be a szerkesztők a megfelelő szócikk állományába. Ez sem kevés adat persze, ám hasznosításukat jelentősen korlátozza az a körülmény, hogy ezek az elemek — a szótár szerkesztési elveinek megfelelően — nincsenek helyhez kötve.

A 20. század folyamán a magyar történeti helynévkutatás hatalmas fejlődésen ment keresztül. A modern helynévtörténeti vizsgálatok alapjait Melich János rakta le, módszereit legjelentősebben Kniezsa István fejlesztette tovább, s mai, nemzetközi mércével is magas színvonalát elsősorban Kiss Lajos és Benkő Loránd munkássága révén érte el. Rajtuk kívül Pais Dezső, Szabó T. Attila, Mező András és Kristó Gyula tette a legtöbbet a régi helynévkincs nyelvtörténeti szempontú hasznosítása terén. Kiss Lajos munkájaként napvilágot látott a szakterület legnagyobb szabású szintézise, a *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2.* (Budapest, 1988) is.

A számos vitathatatlan eredmény azonban megmutatja a hiányosságokat is. Közülük talán a legnagyobb az, hogy mindez ideig nem került sor legrégebbi helyneveink szótári formában való közzétételére. Pedig történészek, levéltárosok munkájának köszönhetően az eltelt időben hatalmas forrásanyag vált nyomtatott formában is hozzáférhetővé. A kiadott oklevelek, összeírások, geszták és számos más forrástípus anyagában korai helyneveink vizsgálatához bőséges mennyiségű információt találunk: a helynévtörténeti vizsgálatok gazdag eredményei főképpen e forrásbázis hasznosításán alapulnak. Komoly munkát igényel ugyanakkor, hogy az adatok tengerében egy-egy név megfejtéséhez az oda tartozó néhány adatot megtaláljuk, nem is szólva arról a nehézségről, amit a vizsgálandó helynevek egybeállítása jelent akkor, ha valamely névtípus feldolgozását tűzzük ki célul magunk elé.

A *Korai magyar helynévszótár* (KMHSz.) létrehozását mégsem ez a gyakorlati cél indokolja elsősorban. Úgy gondoljuk, hogy egy ilyen munka számos új lehetőséget teremt a kutatók számára. A kutatásba bevonható adatok bősége révén szembesít bennünket a tudományterület korábbi eredményeivel, s ezáltal nem egy addig biztosnak hitt tételre, elméletre vonatkozóan kételyeket támaszt a szakemberekben. Ösztönzőleg hathat a nevek egyedi, analitikus vizsgálatára is, de leginkább a rendszertani, szintetikus természetű kutatásokat termékenyítheti meg. A szótárt elsősorban a régi magyar helynévkincs nyelvészeti, nyelvtörténeti hasznosítása céljából hoztuk létre, benne éppen ezért főképpen a nyelvtudomány érdekeit és szempontjait kívántuk érvényesíteni. Ez azonban természetesen nem jelenti azt, hogy e munkát csupán nyelvészek használhatnák, mivel a nyelvtudomány eredményeire az érintező társtudományok képviselőinek is figyelemmel kell lenniük. A helynévkutatás összetettsége leginkább az érintett tudományterületek egymásrautaltságában nyilvánul meg, amit a szótár szerkesztésében is szem előtt kellett tartanunk.

A *Korai magyar helynévszótár* megszerkesztésével arra vállalkozunk, hogy az 1350 előtti időből fennmaradt forrásokban található magyarországi helyneveket és helyeket jelölő kifejezéseket szótári formában közzétegyük. A munka során csakis nyomtatásban hozzáférhető forrásokat dolgoztunk fel, amit több körülmény is indokol. Egyrészt az, hogy a középkori oklevelek olvasása, értékelése (keletkezési körülményeinek feltárása, datálása stb.) magas szakmai felkészültséget igénylő, sajátos tudományterület, amelynek legkiválóbb művelői: középkorkutató történészek, levéltárosok a nyelvészeti interpretációhoz is nélkülözhetetlen ismereteket adnak. Tevékenységük nyomán a jelzett kor forrásanyagának döntő többségét kiadták vagy kiadásuk folyamatban van. Eredményeikre a nyelvtudomány művelői is nagy biztonsággal támaszkodhatnak. Más oldalról pedig a szótárszerkesztő munka belátható időn belül való befejezésének igénye is indokolta tette, hogy beérjük a kiadott források használatával.

A források feldolgozása során természetesen figyelembe kellett azt is venni, hogy a forráskiadásban — mint általában a tudomány bármely területén — megmutatkozik egyfajta minőségbeli egyenetlenség is: ennek fő oka az, hogy a közzététel csaknem két évszázada tartó időszakában a kiadási elvek és módszerek sokat változtak, finomodtak. Ezért törekednünk kellett arra, hogy az anyag feltárásában csakis megbízható forrásokra támaszkodjunk. A fentieket figyelembe véve szótárunkban elsőrendű forrásként Györffy Györgynek *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4.* (Budapest, 1963–1998) című munkáját használtuk. Györffy műve ugyan nem forráskiadvány, hanem történeti földrajz, amelyben a szerző vármegyék szerint haladva mutatja be minden egyes település földrajzi és történelmi viszonyait. Györffy történeti földrajzának forrásanyagát az 1332–1337. években készült pápai tizedlajstrommal, az első országos összeírással zárja, és 1332-ig terjedően a helynévi adatgyűjtésben teljességre törekedett (1: 10). A szerző kiadott és kiadatlan forrásokra egyaránt támaszkodott, munkája azonban a korábbi forrásközlések kritikai kiadásának is tekinthető, mivel a hibás névalakokat az eredeti forrás alapján javította (i. m. 14), s szükség esetén ugyanígy a források datálására vonatkozó információkat is módosította. Munkája során Györffy a történeti nyelvtudomány kívánalmaira szintén tekintettel volt, hiszen mint hangsúlyozza: „a nyelvészet szempontjait a földrajzinév-anyag teljes bedolgozásával igyekszem érvényre juttatni. Jelöltem az átírásokat, és az átvizsgált eredeti oklevelek összevetésével javítottam a régebbi kiadások hangalakjait. Feldolgoztam a határjárásokban található földrajzi neveket, fák és más te-reptárgyak vulgáris néven való megjelölését.” (MNy. 53: 44). Györffy művét a magyar nyelvtörténet kutatói évtizedek óta mint régi helyneveink leghitelesebb tárházát használják fel, ezért is gondoljuk megalapozottnak azt a döntést, hogy szótárunkban az Árpád-kori történeti földrajzot kitüntetett forrásként alkalmazzuk.

E forrásanyagot azonban továbbiakkal is ki kívántuk bővíteni. Bedolgoztuk a Györffy által nem ismert, műve megjelenését követően publikált forrásokat, és természetesen figyelembe vettük azokat a javításokat, módosításokat is, amelyeket mások hitelt érdemlően fűztek hozzá az ő eredményeihez. A legje-

lentősebb bővítést azonban az időhatárok módosításával összefüggésben végeztük el: szótárunk adatfeldolgozását 1350-ig terjesztettük ki. Eljárásunkat több körülmény is indokolja. Györffy maga is nagy számban használt Anjou-kori adatokat az Árpád-kor viszonyainak megismeréséhez, amire legtöbbször a korábbi időszakra vonatkozó viszonylagos forráshiány kényszerítette rá. A név- és nyelvtörténész számára a pusztán említésen túl azonban fontos információkat nyújt a nevek nyelvi alakjának, írásváltozatainak a sokfélesége is. Ezt az érdeklődést a 14. század egyre bővülő adatgazdagsága mind jobban kielégíti. A század közepét mint időhatárt annak megfelelően jelöltük ki, hogy ez az időpont a magyar nyelvtörténeti kronológiában is kitüntetett szerepet játszik: az ómagyar korszak két szakaszának, a korai és a kései ómagyar kornak ezt szokás a határaként tekinteni. A forrásadatok felgyűjtésében a teljesség minél nagyobb fokú megközelítése vezetett bennünket, ám ennek ellenére egy jelentős forráskiadványnak, az *Anjou-kori oklevéltár*-nak (Budapest–Szeged, 1990–) az anyagát nem vehettük figyelembe, mivel a kiadás folyamatban léte áttekinthetetlenül lenne volna szótárunknak az e munkához való viszonyát.

A *Korai magyar helynévszótár* előmunkálataként a korábbiakban külön is feldolgoztuk a Györffy György történeti földrajzában szétszórtan található nem településnévi helynévi adatokat, s ezeket a Györffy köteteknek megfelelő tagolásban tettük közzé (*Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból*. Közlétezi: Hoffmann István–Rácz Anita–Tóth Valéria. 1. *Abaúj–Csongrád vármegye*. Debrecen, 1997; 2. *Doboka–Győr vármegye*. Debrecen, 1999). E közzétételi mód révén az egyes megyék megfelelő helynevei együtt láthatók, amit névtérképek közreadásával is igyekeztünk még szemléletesebbé tenni.

Egy elsősorban nyelvészeti célokat szolgáló helynévtörténeti szótárban azonban nem célszerű megtartani a területi elrendezés alapelvét. A szótár a vizsgált időszakból való adatokat ideális esetben a kutatásba vont teljes területre vonatkozóan, betűrend szerint elrendezett szócikkekben adhatná közre. Ez azonban megkívánná a rendelkezésre álló teljes nyelvi anyag előzetes feldolgozását és részben megszerkesztését, s csak ezt követően foghatnánk hozzá az egyes kötetek közrebocsátásához. Ez azonban — a hasonló munkák tapasztalatai szerint — hosszú évtizedekre elnyújtotta volna nemcsak a teljes megjelenést, hanem még az első kötet kiadását is. Ezt az ideális feldolgozási keretet választotta a régi magyar személynévkincs bemutatásában Fehértói Katalin, akinek mintegy két és fél évtizedes áldozatos munkájával készült el az *Árpád-kori személynévszótár 1000–1301* (Budapest, 2004). Az általunk elindított szótári programnak a fent jelzett tágabb időszakra vonatkozóan a helynevek köréből jóval bővebb nyelvi anyaggal kellett számolnia, ezért gyakorlati megfontolásból más utat választottunk a közzétételben.

A *Korai magyar helynévszótár* egyes kötetei a korabeli Magyarország bizonyos területeinek névanyagát tartalmazzák. A területi egységek kijelölésében Györffy György módszerét követtük, aki az egyes vármegyék anyagát betűrend szerint haladva dolgozta fel és tette közzé. Ez az eljárás azzal az előnnyel jár, hogy a Györffy által feltárt területeken (az ország mintegy kétharmad részére vonatkozóan) művében a legbiztosabb alapokra támaszkodhatunk, s csak ezt követően — igaz, akkor már talán nagyobb tapasztalatok birtokában — kényszerülünk rá az ennél jóval egyenetlenebb színvonalú forrásanyag feldolgozására. Még abban is reménykedhetünk, hogy addigra történészeink jóvoltából a történeti földrajznak újabb darabjai is elkészülnek. Az anyag körülhatárolt volta révén így az egyes köteteket is belátható időn belül tudjuk a kutatás rendelkezésére bocsátani. Az első kötetben Abaúj–Csongrád megyék névanyagát adjuk közre, majd a Doboka–Keve, illetve a Kolozs–Pilis vármegyék neveit tartalmazó kötetek jelenhetnek meg. A betűrend végén álló Pozsega–Zólyom megyék anyaga ezt követően készülhet el, és láthat napvilágot előre láthatóan két kötetben. Itt jegyezzük meg, hogy az egyes településeknek a vármegyéhez való tartozását — amelynek megítélésében főleg a megyehatárok módosulásai okoznak gondot — Györffy történeti földrajza alapján határoztuk meg.

E megjelenési forma a fent jelzett gyakorlati előnyök mellett természetesen hátrányokkal is jár: ha valaki például egy-egy névalaknak a teljes nyelvterületen való előfordulásait kívánja megvizsgálni, úgy mind az öt kötet megfelelő helyét fel kell majd lapoznia.

Ezt a hátrányt azonban a kiadás gyorsabb üteme mellett reményeink szerint egy másik tényező is mérsékelni fogja: a *Korai magyar helynévszótár* teljes sorozatának elkészültét követően jó lehetőség nyílik majd a kötetek egybeszerkesztésére, tehát az ideálisnak tekintett szótári forma létrehozására. E második munkaszakasz egyúttal lehetővé teszi azt is, hogy az addig elkövetett hibákat kijavítsuk, az idő közben világossá váló tévedéseket kiigazítsuk. Az egybeszerkesztéskor az is módunkban áll majd, hogy a korábban mellőzött forrásokat figyelembe vegyünk, s egyúttal tekintettel legyünk a tudományterület legújabb eredményeire is. E hosszú távra szóló szótári program fent vázolt kivitelezési módját támogatja a szótárkészítés digitális technológiája is. Itt jegyezzük meg, hogy jelen szótár anyaga digitális formában is elérhető a *Magyar Névarchívum* honlapján (<http://nevarchivum.unideb.hu>).

A szótár első kötete több éves előkészítő munka után készült el. A források anyagának feldolgozásában, adatbázisba rendezésében, ellenőrzésében számos magyar szakos hallgató vett részt. Lelkes munkájukért köszönet illeti őket.

Összintén reméljük, hogy a *Korai magyar helynévszótár* első kötetével olyan segédeszközt adunk a régi helynevekkel foglalkozó kutatók kezébe, amely hatékonyan segíteni fogja őket munkájukban, s ily módon hozzájárul a magyar történeti helynévkutatás eredményeinek további gyarapításához.

Debrecen, 2005. november 7.

A szerkesztők